

ПРО ДЖЕРЕЛА І НАЙДАВНІШІ ЕТАПИ НІМЕЦЬКОГО ПУРИЗМУ

Стаття простежує становлення лексичного пуризму в німецькій мові. Висвітлено його прагерманські джерела та розвиток у період з другої половини VIII ст. до початку XVII ст. Схарактеризовано пуристичну діяльність Карла Великого, Ноткера Німецького, середньовічних містиків, Мартіна Лютера. Показано важливу роль пуристичної традиції у сформуванні лексичного складу німецької літературної мови.

Ключові слова: історія німецької мови, мовні контакти, запозичення, пуризм, пуристичні новотвори, калькування.

Поміж мов європейського культурного ареалу лексичний пуризм найбільше властивий германським мовам. У межах цієї сім'ї до яскраво пуристичних, поряд з ісландською та фарерською, небезпідставно зараховують і німецьку мову¹: прагнення утворювати власні відповідники на противагу запозиченням (латинізмам, галліцизмам) справило досить помітний вплив на формування її сучасного лексичного обличчя.

Німецький пуризм, на відміну від українського, не належить до малодосліджених явищ. Йому присвячено численні праці: статті², дисертації³, розділи в монографіях⁴, матеріали в підручниках історії мови⁵, збірник до-

---

¹ Берков В. П. Работы по языкознанию. — СПб., 2011. — С. 114.

² Law C. Das sprachliche Ringen um die nationale und kulturelle Identität Deutschlands. Puristische Reaktionen im 17. Jahrhundert und Ende des 20. Jahrhunderts // Muttersprache. — 2002. — Bd 112. H. 1. — S. 67–83; Spitzmüller J. Staking the claims of identity: purism, linguistics and the media in post-1990 Germany // Journ. of Sociolinguistics. — 2007. — N 11(2). — S. 261–285; Blume H. Erfolge und Misserfolge des lexikalischen Purismus in Deutschland zur Zeit des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins und heute // Muttersprache. — 2013. — Vol. 123. N 3. — S. 181–205.

³ Геерс М. Е. Языковой пуризм в истории Англии и Германии : Дис... канд. филол. наук. — Тверь, 2002. — 299 с.

⁴ Polenz P. von. Sprachpurismus und Nationalsozialismus // Germanistik — Eine deutsche Wissenschaft / Beiträge von E. Lammert, W. Killy, K.-O. Conrady, P. von Polenz. — Frankfurt am Main, 1967. — S. 111–165; Kirkness A. Das Phänomen des Purismus in der Geschichte des Deutschen // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung / Hrsg.: W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, St. Sonderegger : Bd 1–3. — 2. Aufl. — Berlin, 1998. — Bd 1. — S. 407–416; Pfalzgraf F. Linguistic Purism in the History of the German Language // Landmarks in the History of the German Language / Eds. G. Horan, L. Nils, W. Sheila. — Bern, 2009. — P. 137–168; Habermann M. Word-formation and purism in German // Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe : In 4 vol. / Ed. by P. O. Müller et al. — Berlin ; Boston, 2015. — Vol. 3. — P. 1696–1708.

⁵ Жирмунский В. М. История немецкого языка. — 5-е изд. — М., 1965. — С. 377–380; Wells C. J. German: A Linguistic History to 1945. — Oxford, 1985. — P. 279–300.

кументів⁶, окремі видання⁷. Початки німецького пуризму переважна більшість дослідників убачає в першій половині XVII ст., коли внаслідок невдалого перебігу Тридцятирічної війни (1618–1648) у німців загострюються патріотичні почуття й на цій хвилі виникають мовні товариства («Плодоносне товариство», «Товариство любителів німецької мови» тощо), розгортають свою діяльність такі визначні діячі пуристичного руху, як Г. Ф. Гарсдерфер, Ю. Г. Шоттель, Ф. фон Цезен, а пізніше і Й. Г. Кампе. «У Німеччині, — твердив В. М. Жирмунський, — перші прояви пуризму трапляються вже в XVII–XVIII ст. (починаючи з “мовних академій”), де він виступає як реакція проти французької гегемонії в культурі та мові»⁸. На XVII ст. як на час зародження німецького пуризму вказують і авторитетні вчені А. Кіркнес, Р. Е. Келлер, Ф. Пфалзграф М. Габерман⁹.

Згадані публікації лишають стійке враження, нібито пуризм виникає в німецькій мові зненацька, на голому місці, без будь-яких історичних передумов і традицій. Чи справді це так? І чи справді його відправною точкою було саме XVII ст.?

Звернімо увагу, що як приклади пуризму XVII-го й наступних століть дослідники наводять не лише відповідники з інакшою внутрішньою формою (*Briefwechsel* «листування» — фр. *correspondance*, *Gegenstand* «предмет» — плат. *objectum*, *Lehrsatz* «теорема» — лат. *theōrēma*), а й словотвірні кальки (*Rechtschreibung* «правопис» — з дгр. ὀρθογραφία, *Oberfläche* «поверхня» — з лат. *superficiēs*, *auf Wiedersehen* «до побачення» — з фр. *au revoir*). Проте, якщо вважати кальки виявом пуризму, то які підстави твердити, що німецький пуризм виникає саме в XVII ст.? Адже калькування відоме німецькій мові зі значно давніших часів. Хіба в ті часи воно не було виявом пуризму? Мета нашої розвідки, власне, й полягає в тому, щоб оглядово простежити найдавніші етапи розвитку німецького пуризму й спробувати довести, що він, зародившись задовго до XVII ст., має значно глибше історичне коріння.

Калькування чужомовних слів було властиве ще давньогерманським діалектам доби раннього Середньовіччя. Найвідоміший приклад — скальковані з латини назви днів тижня, більшість з яких спільні в західногерманських і скандинавських мовах. Назви першого й останнього днів перекладено без змін: **Mēniniz dagaz* «понеділок»¹⁰, букв. «день місяця» (< лат. *diēs Lūnae*); **Sunnōniz dagaz* «неділя», букв. «день сонця» (< лат. *diēs Sōlis*). У назвах, внутрішня форма яких містила вказівку на римських богів, цих останніх було замінено на богів германського пантеону (вівторок: *diēs Mārtis* «день бога Марса» — прагерманська калька **Tīwas dagaz* «день бога Тиви»; середа: *diēs Mercuriī* «день бога Меркурія» — **Wōdanas dagaz* «день бога

⁶ Kirkness A. Zur Sprachreinigung im Deutschen 1789–1871 : Eine historische Dokumentation. — Tübingen, 1975. — Bd 1–2.

⁷ Pfalzgraf F. Neopurismus in Deutschland nach der Wende. — Frankfurt am Main, 2006. — 350 S.

⁸ Жирмунский В. М. Знач. праця. — С. 377.

⁹ Kirkness A. Das Phänomen des Purismus... — S. 407; Keller R. E. The German Language. — London ; Boston, 1978. — P. 611–612; Pfalzgraf F. Linguistic Purism... — P. 143; Habermann M. Op. cit. — S. 1697, 1699.

¹⁰ Тут і далі етимологію прагерманської лексики подаємо переважно за кн.: Orel V. A Handbook of Germanic Etymology. — Leiden ; Boston, 2003. — 496 p.; Kroonen G. Etymological Dictionary of Proto-Germanic. — Leiden ; Boston, 2013. — 794 p.

Вотана»; четвер: *diēs Jovis* «день бога Юпітера» — **Punras dagaz* «день бога Тора»; п'ятниця: *diēs Veneris* «день богині Венери» — **Frijjōz dagaz* «день богині Фреї»¹¹).

Як відомо, між давньогерманськими діалектами постійно тривав лексичний обмін: спершу як міждіалектне поширення новотворів, згодом — як запозичення слів з однієї германської мови в іншу. Дослідники припускають, що латинські назви днів тижня спершу було скальковано в суміжному з романськими землями західногерманському ареалі, а звідти вони проникли в північні (скандинавські) діалекти¹².

Серед інших кальок прагерманського періоду варто назвати також:

– **ainafalþaz* (гот. *ainfalþs*, дангл. *ānfeald*, двн. *ainfalt*) «простий, нескладний», букв. «один раз складений» (< **ainaz* «один» + **-falþaz* «складати, згинати») — з лат. *simplex* «т. с.» (< **sim-* «один» + *plicō* «складаю»);

– **bigrīpaną* (дангл. *begrīpan*, двн. *bigrīfan*) «розуміти» (< **bi-* «доконаність дії» + *grīpaną* «хапати») — з лат. *comprehendo* «сприймаю, розумію» (< *com-* «з-» + *prehendo* «хапаю, захоплюю»);

– **frazeban-* (гот. *fragiban*, дангл. *forgiefan*, двн. *firgeban*) «видавати, здавати, звільняти, вибачати» (< **fra-* «завершеність дії» + **gebaną* «давати») — з плат. **perdōnō* «пробачаю» (< *per-* «завершеність дії» + *dōno* «давати, дарувати»);

– **harjatugō* (пор.: двн. *herizogo* «герцог») «командувач, воєвода» (< **harjaz* «військо» + **tugō* «очільник») — з дгр. στρατηγός «полководець» (< στρατός «військо» + -ηγός «вождь»);

– **þeudawezaz* (дангл. *þeōdwez*, дісл. *þjōðvegr*, снн. *dētwech*) «спільна дорога» (< **þeudō* «народ» + **wegaz* «шлях») — з лат. *via publica* «т. с.» (< *via* «шлях» + *pūblicus* «громадський»).

Цікаво, що відомий прикметник **þeudiskaz* «народний, що належить народові» (гот. *þiudiskō*, дангл. *þēodisc*, двн. *diutisk*, нім. *deutsch*), який за допомогою суфікса **-iskaz* «належність» утворено від іменника **þeudō* «народ», теж, напевно, виник як словотвірна калька. Прообразом могло бути або дгр. ἔθνικός «племінний, народний; язичницький» (< ἔθνος «плем'я, народ» + -ικός «належність»), або лат. *gentilis* «родовий; належний до того ж роду» (< *gēns* «рід, плем'я» + *-ālis* «належність»), або лат. *vulgāris* «простонародний» (< *vulgus* «народ» + *-āris* «належність»)¹³. Отже, сучасна назва німецького народу та його мови (*Deutsche*), по суті, завдячує своїй появі пуристичному калькуванню.

¹¹ Що ж до назви суботи, то в германських мовах закріпилися або пряме запозичення: гот. *sabbatō*, двн. *sambaztag* (< дгр. σάββατον, пор. укр. *субота*), або калька: дангл. *Sætern(es)dæg*, англ. *Saturday* (букв. «день Сатурна» < лат. *diēs Saturnī*), або назви з оригінальною внутрішньою формою: двн. *sunnūnāband*, нім. *Sonnabend* (букв. «переддень неділі»), дсканд. *laugardagr* (< пгерм. **laugōz dagaz*, букв. «день миття»).

¹² Ершова И. А. Введение в германскую филологию. — М., 2002. — Вып. 3. — С. 22–23.

¹³ Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearb. von E. Seebold. — 24 Aufl. — Berlin ; New York, 2002. — S. 194; Etymologisches Wörterbuch des Deutschen : Bd 1–2 / Durchgesehen und ergänzt von W. Pfeifer. — 2 Aufl. — Berlin, 1993. — Bd 1. — S. 219; Гухман М. М., Семенюк Н. Н., Бабенко Н. С. История немецкого литературного языка XVI–XVIII вв. — М., 1984. — С. 12.

Про те, що калькування не було чуже прагерманцям, опосередковано свідчить і практика перекладних запозичень, досить поширена в готській мові. Як відомо, пам'ятки цієї мови IV–VI століть зберегли найдавніші германські зв'язні тексти, що слугують надійним джерелом прагерманських реконструкцій у галузях фонетики, морфології, синтаксису. Очевидно, готська мова може дати більш-менш чітке уявлення й про шляхи лексичного розвитку інших германських мов початкового періоду.

Готські перекладачі, зокрема найвідоміший серед них — єпископ Вульфїла, відчували безмежний пієтет перед Святим письмом, а тому прагнули в жодному разі не відхилитися від оригіналу. Їхні переклади, кажучи по-сучасному, послівні або буквалістські: у них добре відображено структуру давньогрецького першотвору, причому не тільки на синтаксичному, а й на словотвірному рівнях. Якщо перекладач натрапляв на слово, для якого не міг підшукати задовільний відповідник, він або транслітерував його: *aiwaggēli* «Євангеліє» (< дгр. εὐαγγέλιον), *aiwlaugia* «благодійність» (< дгр. εὐλογία), або калькував, виявляючи при цьому неабияку винахідливість:

– *andhuleins* «одкровення» (< *andhuljan* «розкривати, відкривати» + *-eins* «опредметнена дія») — з дгр. ἀποκάλυψις (< ἀποκαλύπτω «відкриваю, виявляю» + *-σις* «опредметнена дія»);

– *ahmeins* «духовний» (< *ahma* «дух» + *-eins* «відношення, якість») — з дгр. πνευματικός «духовний» (< πνεῦμα «дух» + *-ικός* «відношення, якість»);

– *gōdakunds* «благородний» (< *gōþs* «добрий» + *-kunds* «народжений») — з дгр. εὐγενής (< εὖς «славетний» + γένος «рід, покоління»);

– *laggamōdei* «довготерпіння» (< *laggs* «довгий, тривалий» + *mōþs* «гнів, лють, відвага» + *-ei* «опредметнена якість») — з дгр. μακροθυμία (μακρός «довгий, тривалий» + θῦμός «воля, мужність, гнів, пристрасть» + *-ια* «опредметнена якість»);

– *witōdalaisāreis* «законовчитель» (< *witōþ* «закон» + *laisāreis* «учитель») — з дгр. νομοδιδάσκαλος (< νόμος «звичай, закон» + διδάσκαλος «наставник»).

Приклад семантичного калькування — дієслово *daupjan* «хрестити» (букв. «занурювати»), що відтворює розвиток значення в дгр. βαπτίζω «хрестити, хреститися» ← «занурювати у воду». Згодом (у IX ст.) під впливом готської мови такий же семантичний перехід відбувся й у двн. *taufēn* (суч. *taufen*).

Отже, розглянута лексика засвідчує: давні германці, зазнаючи потужного впливу латинської мови та давньоримської християнської культури, намагались уникати в мовленні незрозумілих чужих слів шляхом пошуку власних відповідників. Наявність непоодиноких словотвірних кальок у прагерманській, готській, а також давньоанглійській мовах доводить, що пуристичне калькування є споконвічною, глибоко вкоріненою рисою германських мов і що для німецької мови воно від самого початку не було новим.

У цьому можна переконатися вже з найдавніших пам'яток німецької мови (друга половина VIII ст.). Здебільшого вони містять перекладні церковно-релігійні твори: латинсько-німецькі глоси, переклади молитов, підрядкові переклади латинських текстів, зокрема Євангелія та богословських трактатів. В одних випадках перекладачі вдавалися до прямих запозичень з латинської (пор. *krūzi* «хрест», *munih* «монах», *tempal* «храм»), в інших, осо-

бливо коли треба було удоступнити нові для німців абстрактні поняття, утворювали кальки. До словотвірних кальок другої половини VIII ст. належать:

– *erdrihhi* (суч. *Erdreich*) «земне царство» (< *erda* «земля» + *rīhhi* «край, країна, держава») — з лат. *rēgnum terrēnum* «земне царство» (< *rēgnum* «держава» + *terrēnum* «земля») ¹⁴;

– *himilrihhi* (суч. *Himmelreich*) «царство небесне, рай» (< *himil* «небо» + *rīhhi* «край, країна, держава») — з лат. *rēgnum caelōrum* «небесне царство» (< *rēgnum* «держава» + *caelōrum* «небо»);

– *gihōrsam* (суч. *gehorsam*) «слухняний» (< *hōren* «слухати») — з лат. *oboediēns* «слухняний, покірний» (< *oboedio* «слухаюся» < *audio* «слухаю»);

– *heilant* (суч. *Heiland*) «спаситель, рятівник» (< *heilen* «лікувати, рятувати») — з лат. *salvātor* «рятівник, визвольник» (< *salvo* «рятую, визволяю»);

– *sangāri* (суч. *Sänger*) «співак» (< *sang* «пісня») — з лат. *cantor* (< *cano* «співаю»);

– *ubarfliozan* (суч. *überfließen*) «переливатися через край» — з лат. *superfluo* «розливаюся, ллюся через край».

Цікаво, що іноді німецькі книжники перекладали навіть ті латинські слова давньогрецького походження, які самі латиняни лишили неперекладеними:

– *abgrunti* (суч. *Abgrund*) «прірва, безодня» — переклад лат. *abyssus*, що зводиться до дгр. ἄβυσσος «т. с.» (< ἄ- «не-, без-» + βυσσός «глибина»);

– *einsidilo* (суч. *Einsiedel*) «пустельник, відлюдник» (< *ein* «сам» + *sidi-lo* «мешканець») — виникло під впливом лат. *monachus*, яке зводиться до дгр. μοναχός «відлюдник» (< μόνος «сам, один»).

Серед семантичних кальок другої половини VIII ст. — іменник *sunta* (суч. *Sünde*) «гріх, порушення божої заповіді» ← «провина, помилка», що відтворює розвиток значення в лат. *peccātum* «гріх» ← «провина, провинність, похибка».

Зрідка, щоб позначити нове поняття, перекладачі обирали третій шлях: не запозичали, не калькували, а утворювали відповідник з інакшою внутрішньою формою ¹⁵. Так, наприклад, латинське *thūs* «тиміам, ладан» (< дгр. θύος «т. с.» < θύω «димлю, спалюю жертву») у давньверхньонімецьких пам'ятках передано складним словом *wīhrouh* (суч. *Weihrauch*), утвореним сполученням дієслова *wīhen* «освячувати» (суч. *weihen*) та іменника *rouh* «дим» (суч. *Rauch*); лат. *īnfēna* «пекло» утворене від *īnfēnus* «нижній, долішний» (пекло — те, що розташоване насподі), тоді як його давньверхньонімецький відповідник *hella* (нім. *Hölle*) пов'язаний з *hehlen* «приховувати» (пекло — те, що приховане).

Яскраву сторінку в історію раннього німецького пуризму вписав Карл Великий — король франків, засновник першої в Західній Європі середньо-

¹⁴ Тут і далі етимологію німецької лексики подаємо переважно за кн.: Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. — 1665 S.; Kluge F. Op. cit. — 1023 S. Час появи (або першої писемної фіксації) слів уточнювався за ресурсом «Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart» (www.dwds.de), зокрема за корпусом німецьких текстів 1473–1927 pp.

¹⁵ У німецькій мовознавчій традиції має назву *Lehnübertragung*, тобто вільний переклад.

вічної імперії, що охоплювала численні племена та народності, з яких згодом сформувалися німці, французи, італійці, частково слов'яни. Монарх уславився не лише як видатний полководець і мудрий правитель, а й як далекоглядний просвітник, що мав на меті створення культурно розвинутої християнської держави.

Для зміцнення своєї влади Карл Великий потребував грамотних кадрів чиновництва й духівництва. Звідси — його неослабна увага до культури, науки, освіти. При монастирях виникали скрипторії (майстерні з переписування книжок), створювалися школи, де викладали також і світські знання. Розвивалися письменство, малярство, архітектура, музика, юриспруденція. З чужих країв запрошували відомих учених. При дворі склався науковий гурток «Академія», у роботі якого брав участь сам імператор. Каролінгське відродження — таку назву дістало пізніше духовно-культурне піднесення у Франкській імперії.

Як на ті часи, Карл Великий був доволі освіченою людиною. У побуті послуговувався франкським діалектом, непогано володів розмовною латиною, трохи розумів давньогрецьку¹⁶. Історичні факти свідчать, що імператорові були властиві початки мовної свідомості: рідну мову він уважав засобом згуртування народних мас, а тому намагався провадити те, що ми сьогодні називасмо мовною політикою. Зокрема, його не вдовольняло безроздільне панування латини в церковно-релігійній сфері. Оскільки для простих людей мова ця була «китайською грамотою», вони погано розуміли тексти молитов, незграйно співали під час богослужінь. Імператор особисто розпорядився, щоб проповіді читалися не лише латинською, а й народною мовою. У річищі своєї культурної політики він ініціював укладання франкської граматики та записування давньогерманських героїчних пісень.

За прикладом англосаксів Карл Великий вирішив відмовитися від латинських назв місяців, бо вони ніяк не були пов'язані з уявленнями та щоденним побутом франків¹⁷. Скажімо, назва серпня (*ougesto*) увічнювала давньоримського імператора Октавіана Августа, тоді як народ о цій порі був заклопотаний більш прозаїчною справою — жнивими. Щоб позначити місяці точніше і зрозуміліше, Карл Великий співвідніс їх з видами діяльності селян і утворив (мабуть, не без допомоги придворних філологів) на цій основі власне німецькі назви:

wintarmānōd «січень» (< *wintar* «зима»), букв. «зимовий місяць»; *hornung* «лютий» (< *horn* «ріг»), букв. «місяць скинутих (оленями) рогів»; *lenzintmānōd* «березень» (< *lenzin* «весна»), букв. «весняний місяць»; *ōstarmānōd* «квітень» (< *ōstara* «Пасха»), букв. «пасхальний місяць»; *wunnimānōd* «травень» (< *wunna* «радість»), букв. «місяць радощів»; *brāhmānōd* «червень» (< *brāhha* «оранка»), букв. «місяць оранки»; *hewimānōd* «липень» (< *hewi* «сіно»), букв. «місяць сінокоосу»; *aranmānōd* «серпень» (< *arn, aran* «урожай»), букв. «місяць збирання врожаю»; *witumānōd* «вересень» (< *witu* «ліс»), букв. «місяць рубання дров»; *windumetmānōd* «жовтень» (< *windemōd* «збирання винограду»), букв. «місяць збирання винограду»; *herbistmānōd*

¹⁶ *Эйнхард*. Жизнь Карла Великого / Вступ. статья, пер. М. С. Петровой. — М., 2005. — С. 109.

¹⁷ Там же. — С. 115.

«листопад» (< *herbist* «осінь, урожай»), букв. «осінній місяць»; *heilagmānōd* «грудень» (< *heilag* «освячений, набожний»), букв. «священний місяць».

Хоч пізніше в офіційному вжитку ці назви було витіснено латинськими, деякі дожили до наших днів. Сучасні словники фіксують їх з позначками «архаїзм» чи «поетизм»: *Wintermonat* «січень», *Lenzmonat* «березень», *Ostermonat* «квітень», *Brachmonat* «червень», *Heumonat* «липень», *Erntemonat* «серпень», *Weinlesemonat* і *Weinmonat* «жовтень».

Також Карл запровадив дванадцять назв для вітрів (чотири основних і вісім проміжних), хоч до того їх було не більше чотирьох: *nordrōnowint* «північний вітер», *ōstrōnowint* «східний», *sundrōnowint* «південний», *westrōnowint* «західний», *ōstsundrōnowint* «південно-східний», *ōstnordrōnowint* «північно-східний» тощо¹⁸. Не виключено, що змінюючи назви місяців і вітрів, імператор прагнув не лише впровадити питомі відповідники, а й «довести» своє всевладдя над часом і простором.

З огляду на потребу поширення серед підданих імперії християнського віровчення жанр перекладної німецькомовної літератури розвивався в IX ст. досить інтенсивно. У пам'ятках з'являються дедалі новіші кальки:

– *barmēn* (суч. *barmen*) «викликати жаль, співчуття» (< *arm* «бідний, нещасний, жалюгідний») — з лат. *miseror* «співчуваю» (< *miser* «нещасний, знедолений; сумний»);

– *bījīht* (суч. *Beichte*) «сповідь» (< *jehan* «зізнаватися, визнати, сповідувати») — з лат. *cōnfessio* (< *cōnfiteor* «зізнаюся»);

– *bikēren* (суч. *bekehren*) «навертати в іншу віру» (< *be-* «приведення в певний стан» + *kehren* «повертати») — з лат. *converto* «навертаю, скеровую» (< *con-* «складати» + *verto* «повертаю, обертаю»);

– *wolatāt* (суч. *Wohltat*) «добродіяння» (< *wola* «добре» + *tāt* «учинок») — з лат. *beneficium* (< *bene* «добре» + *facio* «роблю»).

У деяких загальнономовних словах переносні релігійні значення також з'являлися не без впливу латинських відповідників:

– *buoza* (суч. *Buße*) «покарання» ← «виправлення, покращення» (пор. *baß, besser* «краще») — за зразком лат. *satisfactio* «покарання, кара» ← *satis facio* «роблю краще»;

– *geist* (суч. *Geist*) «дух» ← «дихання» — за зразком лат. *spīritus* «дух, душа» ← «дихання», яке своєю чергою є семантичною калькою з др. твєѣца «дух» ← «віяння, вітер, дихання».

Прикметно, що кальки цього періоду трапляються не тільки серед суто релігійної, а й серед світської лексики:

– *anabōz* (суч. *Amboß*) «ковадло» (< *ana-* «в» + *bōzen* «ударяти, карбувати») — з лат. *incūs* (< *in-* «в» + *cūdo* «б'ю, кую, карбую»);

– *infaldan* (суч. *entfalten*) «розгортати, розпростовувати» (*int-* «проти-лежність дії» + *faldan* «складати») — з лат. *explico* «розгортаю, розкладаю» (*ex-* «зміна якості» + *plico* «складаю, згортаю»);

¹⁸ Там же. — С. 117.

- *giburtitag* (суч. *Geburtstag*) «день народження» (< *giburt* «народження» + *tag* «день») — з лат. *diēs nātālis* (< *nātus* «народжений»);
- *quecsilbar* (суч. *Quecksilber*) «ртуть» (< *quec* «живий» + *silbar* «срібло») — з лат. *argentum vivum*, букв. «живе срібло»;
- *trota, truta* (суч. *Trotte*) «виноградна давильня» (< *tretan* «наступати; вичавлювати сік») — з лат. *calcātūra* «натискання ногою; давильня» ← *calco* «наступаю, вичавлюю».

Через несприятливі суспільно-політичні умови кінець давньоверхньонімецького періоду (X ст. — середина XI ст.) ознаменувався занепадом писемності. У жодному з прозових жанрів не було створено нічого вартісного чи хоч би помітного. Книжна мова розвивалася головню в жанрі перекладів релігійно-філософської літератури. Серед тогочасних перекладачів вирізняється постать бенедиктинського ченця Ноткера, у доробку якого — переклади з латини Книги Йова та псалмів, античних авторів (Арістотеля, Публія Теренція, Вергілія, Боеція, Марціана Капелли), а також власні твори. Крім того, він очолював перекладацьку діяльність при школі Санкт-Галленського монастиря в часи його розквіту.

Латинською мовою Ноткер володів не гірше за рідний йому алеманський діалект. Проте чітко усвідомлював, що для викладання давнім германцям наукових і богословських дисциплін мова ця заледве придатна. В одному з листів він писав: «Те, що ми розуміємо важко чи неповно чужою мовою, миттєво схоплюємо рідною»¹⁹. Виходячи з цього принципу, Ноткер послідовно запроваджував у навчальну практику перекладні тексти з розгорненими коментарями важливих або складних для розуміння місць.

Оскільки більшість латинських релігійно-філософських термінів не піддавалася однослівному перекладу, перед Ноткером щоразу поставала дилема: транслітерувати готове слово чи створювати відповідник самотужки? Перший шлях, звісно, легший, але тоді виникла б небезпека, що учні (надто ті, котрі зовсім не знали латини) попросту не збагнуть написаного. Інакше кажучи, перекладач не впорався б зі своїм завданням — зрозуміло донести зміст оригіналу. Через це Ноткер наполегливо шукав спосіб скалькувати будову латинських термінів за допомогою німецьких морфем. Як у нього це виходило, видно з наведених нижче прикладів:

- *anafang* (суч. *Anfang*) «початок» (*ana-* «початок дії» + *fāhan* «ловити») — з лат. *prīncipium* «початок» (< *prīnceps* «перший, головний» < *prīmus* «передній» + *capiō* «беру»);
- *erdring* (суч. *Erdenring*) «всесвіт» (< *erda* «земля» + *ring* «коло») — з лат. *orbis terrārum* «коло земель, всесвіт»;
- *firneman* (суч. *vernehmen*) «розуміти» (< пгерм. **franeman* «забирати» < **fra-* «закінченість дії» + **neman-* «брати») — з лат. *intellego* «розумію, пізнаю» (< *intel-* «між» + *lego* «збираю, відбираю»);
- *firnumft* (суч. *Vernunft*) «розум» (< *fir-* «закінченість» + *numft* «узяття, захоплення») — з лат. *intellēctus* «розум, розуміння», букв. «узяття, зібране, відібране»;

¹⁹ В оригіналі: «<...> Quam cito capiuntur per patriam linguam, quae aut vix aut non integre capienda forent in lingua non propria» (цит. за: *Copeland R. Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts.* — Cambridge, 1995. — P. 98).

– *suntāri* (суч. *Sünder*) «грішник» (< *sunta* «гріх» + *-āri* «особа, діяч») — з лат. *peccātor* «грішник» (< *peccātum* «гріх» + *-tor* «особа, діяч»).

Ці та інші його новотвори не стали словами-одноденками, а втрималися в німецькому лексиконі, що свідчить про непересічний перекладацький талант Ноткера, його творчий підхід до мови. Крім афіксації та словоскладання, вдавався він і до семантичного калькування:

– *bilidi* (суч. *Bild*) «картина, малюнок» (< пгерм. **bilijja-* «подоба, образ») — з лат. *fōrma* «зображення, малюнок» ← «вигляд, подоба, образ»;

– *tugund* (суч. *Tugend*) «добродіє, чеснота» ← «здатність, придатність» — з лат. *virtūs* «добродіє, моральна досконалість» ← «мужність, стійкість, сила»;

а також до часткового перекладу, утворюючи слова «за мотивами» іншомовного зразка (*Lehnschöpfung*):

– *lirnunga* «наука, вчення» (< *lirnēn* «навчатися, дізнаватися» + *-unga* «опредметнена дія») — лат. *disciplīna* «вчення, теорія» (< *discipulus* «учень, послідовник» < *disco* «вивчаю, дізнаюся»);

– *nōtfolgunga* «неминучий наслідок» (< *nōt* «потреба, неминучість» + *folgēn* «слідувати, переслідувати») — з лат. *cōnsequentia* «послідовність» (< *cōnsequor* «іду слідом, впливаю як наслідок»).

При цьому префіксація іноді замінювалася на суфіксацію:

– *guotalōs* (суч. *gottlos*) «злий, грішний, безбожний» (< *guot* «хороший, чудовий, корисний» + *lōs* «відсутність ознаки») — з лат. *impius* «нечестивий, злочинний» (*im-* «не-» + *pius* «добрий, милосердий»).

Нарешті, окремі новотвори Ноткера виникли внаслідок вільного перекладу, що засвідчує їхня інакша, ніж у латинських першотворів, внутрішня форма:

– *buohlist* «наука, мистецтво» (< *buoh* «книжка» + *list* «досвід, уміння») — лат. *ars liberāles* «наука, мистецтво», букв. «вільні (від основної роботи) заняття»;

– *wīssprāhhunga* «наукова дискусія» (< *wīs* «мудрий» + *sprāhha* «мова» + *-unga* «опредметнена дія») — лат. *disputātio* «наукова дискусія» (< *dis-* «роз'єднання» + *puto* «міркую» + *-tiō* «опредметнена дія»).

У терміні на позначення підмета *daz untar* (< *untar* «під») Ноткер більш-менш точно відтворив внутрішню форму оригіналу — лат. *subjectum* буквально означає «підкладка, покладене в основу» (< *subjicio* «підкладаю»). За протиставною аналогією утворено і термін на позначення присудка — *daz ubarzimber* (букв. «горішня світлиця, надбудова»), при тому що в латинського першотвору була зовсім інша семантична мотивація: *praedicātum* «присудок» (< *praedico* «проголошую, називаю»).

Завдяки енергійній перекладацькій діяльності Ноткера в тогочасній німецькій мові сформувалося ядро філософської термінології. Германська

лексика з конкретним значенням була успішно пристосована для вираження складних абстрактних понять. Прагнучи зрозуміло передати зміст оригіналу, монах послуговувався питомими мовними засобами настільки віртуозно, що після нього заледве хтось міг повторити щось подібне. Своїм лексичним багатством, словотвірним потенціалом, стильовою довершеністю перекладна проза Ноткера засвідчила той високий рівень, якого сягнула писемна мова наприкінці давньоверхньонімецької доби.

Серед словотвірних кальок з латини, які виникли впродовж X — першої половини XI ст. і збереглися до наших днів, варто навести ще такі:

– *forasiht* (суч. *Vorsicht*) «передбачення» (< *fora* «уперед» + *siht* «погляд») — з лат. *prōvidentia* «передбачення, передбачливість» (< *prōvideo* «бачу здаля» < *prō-* «перед» + *video* «бачу»);

– *jungiro* (суч. *Jünger*) «апостол, послідовник, учень» (субстантивована форма порівняльного ступеня від *jung* «молодий») — з лат. *jūnior* «учень, послідовник» (субстантивована форма порівняльного ступеня від *juvenis* «молодий, юний»);

– *langmuotīg* (суч. *langmütig*) «терплячий, поблажливий» (< *lang* «довгий, тривалий» + *muot* «душа, вдача») — з лат. *longanimis* «довготерплячий» (< *longus* «довготривалий» + *animus* «дух, душа»);

– *steinbrehha* (суч. *Steinbrech*) «ломикамінь» (< *stein* «камінь» + *brehhan* «трощити») — з лат. *saxifragum* «ломикамінь» (< *saxum* «камінь» + *frangō* «ламаю, трощу»);

– *widarsprehhan* (суч. *widersprechen*) «суперечити» (< *widar-* «проти-» + *sprehhan* «говорити») — з лат. *contrādīco* «суперечу» (< *contrā-* «проти-» + *dīco* «кажу»).

Окремі відповідники виникали внаслідок вільного перекладу, зокрема із заміною або додаванням певної морфеми:

– *faterlant* (суч. *Vaterland*) «батьківщина, вітчизна» (< *fater* «батько» + *lant* «земля») — пор. лат. *patria* «батьківщина» (< *patrius* «батьківський, рідний» < *pater* «батько»);

– *giwizzanī* (суч. *Gewissen*) «совість» (субстантивована форма дієприкметника мин. часу від дієслова *wizzan* «знати», букв. «пізнане») — пор. лат. *cōnscientia* «совість» (< *cōnscio* «знаю за собою; усвідомлюю про себе» < *cōn-* «разом» + *scio* «знаю, впізнаю») ²⁰;

– *zwilīh* (суч. *Zwillich*) «двошарова тканина» (< *zwi* «два» + *līh* «схожий») — пор. лат. *bilīx* «подвійний (про тканину)» (< *bi-* «два» + *līcium* «тканина»).

Підсумовуючи огляд пуристичних процесів у давньоверхньонімецький період, доречно навести підрахунки В. фон Беца, який спеціально досліджував вплив латинської мови на німецьку. За його даними, давньоверхньонімецький лексикон налічував близько 20 тис. одиниць. З них лише 3 % (близько 600 слів) становили прямі запозичення, тоді як 10 % (2 тис. слів) — це словотвірні кальки, що з більшою або меншою мірою точності відтворювали морфемну будову оригіналу, і ще 20 % (4 тис. слів) — семантичні кальки, тобто питомі слова, що вживалися в нових контекстах за прикладом

²⁰ Точний морфемний відповідник до лат. *cōnscientia* утворено на початку XVIII ст. з дещо інакшим значенням — *Mitwissen* «усвідомленість».

латинських відповідників ²¹. Отже, близько 30 % давньоверхньонімецького словника становила питома лексика, що утворилась або розвивалась під латинським впливом.

Висновок про ще більші масштаби калькування напрошується на підставі найновішого «Словника давньоверхньонімецької мови» Герхарда Коблера (50 тис. статей) ²². У ньому зафіксовано 3270 словотвірних кальок (Lehnübersetzung), 3010 семантичних кальок (Lehnbedeutung) і 2986 слів, що утворилися чи вживалися за іншомовними, переважно латинськими, зразками (Lehnschöpfung, Lehnbildung). Загальна кількість таких слів — 9266, що становить 18,5 % реєстру словника. Слід, однак, зазначити, що, по-перше, далеко не всі з цих слів дожили до наших днів і, по-друге, не всі вони є цілком очевидними, точно встановленими кальками чи результатом інших форм лексичного наслідування. Серед них є й кальки ймовірні, гадані, тобто такі, що роль латинського впливу в їх виникненні наразі можна лише припускати й треба ще доводити.

Однак навіть з огляду на це застереження обсяги пуристичної активності в давньоверхньонімецький період вражають. Вони в кілька разів перевищують обсяги прямих запозичань і цілком співвідносні з масштабами давньоанглійського пуризму. Завдяки різнотипному калькуванню запозичені абстрактні поняття набували для німців питомого звучання, а потужний латинський вплив не завдав «германськості» мови жодної шкоди. Пуристичні заміни, утворені в перекладній прозі VIII–X ст., не тільки збагачували абстрактне словництво, а й закріплювали в ужитку питомі афікси, прокладали шлях для нових словотвірних типів, які в майбутньому спричиняться до подальшого розвитку німецького лексикону.

Середньоверхньонімецький період (середина XI — середина XIV ст.) позначений якісними змінами у звуковому та граматичному ладі мови, а також активізацією її суспільних функцій, відродженням писемності, розквітом літературної творчості. Зрештою всі ці зміни були спричинені загальним піднесенням тогочасної Германської імперії. Хоч політично й економічно вона лишалась ще дуже роздрібненою, у регіонах потроху розбудовувалися міста, зростали виробничі сили, жвавішала торгівля, розвивалися ремесла.

Основною формою існування мови були територіальні діалекти. У пам'ятках, які відбивають різочі діалектні відмінності, зафіксовано перші тенденції до уніфікації писемної мови, до пошуку єдиних літературних норм. З XIV ст. розпочинається процес змішування та об'єднання діалектів, у різних політичних та культурних центрах виникають місцеві варіанти писемної мови. Усе це готує передумови для сформування в майбутньому надрегіональної літературної мови.

Неухильно розширюються сфери застосування німецької мови. Якщо в попередній період книжне мовлення зводилося переважно до релігійних творів, то тепер додаються ще жанри історичної хроніки та світської художньої літератури.

XII–XIII ст. — часи хрестових походів і лицарських мандрів, які сприяли становленню нової культури лицарства. Ідеї цієї культури (шляхетність,

²¹ *Betz W. von. Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor- und Frühdeutschen // Deutsche Wortgeschichte / Hgg. F. Maurer, H. Rupp. — Berlin, 1974. — Bd 1. — S. 145.*

²² *Köbler G. Althochdeutsches Wörterbuch. — 6. Aufl. — 2014. — www.koeblergerhard.de/ahdwbhin.html.*

честь і доблесть лицаря, куртуазне служіння Прекрасній Дамі) втілюються в лицарській літературі, що кладе початок власне німецькій художній літературі. Ранні лицарські романи, які спершу створювались у віршах, сприяли згладжуванню місцевих діалектних відмінностей, адже поети прагнули бути зрозумілими скрізь, де лунали їхні твори. У мові виникає термінологія військової справи, озброєння та обладунків.

Оскільки нова культура зародилась у Франції (третя чверть XII ст.), німецька лицарська література розвивалася під впливом французької. Черпаючи з неї мотиви та сюжети для власних творів, німецькі автори запозичали й відповідну лексику: свн. *āventiure* «рицарська пригода», *baniere* «прапор на списі», *komprānīe* «товариство», *panzier* «панцир», *tanzen* «танцювати», *turnei* «турнір, військова гра» тощо. Відтоді, власне, починається багатовікова доба французьких запозичень.

Щоправда, крім прямих запозичень, автори лицарських романів іноді практикували й перекладні відповідники:

– *dörperīe, dörperheit* (суч. *Tölpelei*) «селюцтво, неотесаність, незграбність» (< *dörper* «селюк, неотеса, телепень» < *dorf* «село») — як у дфр. *vilainie* «селюцтво» (< *vilain* «вільний селянин, простолюдин» < плат. *villānus* «селянин, селюк»);

– *hövesch, hövisch* (суч. *höfisch*) «ввічливий, вихований» (< *hof* «двір») — як у дфр. *cortois* «ввічливий» (< *cort* «двір»);

– *nōtwer* (суч. *Notwehr*) «необхідна оборона, самозахист» (< *nōt* «потреба, необхідність» + *wer* «оборона, захист») — зі сфр. *légitime defense* «необхідна оборона» (< лат. *lēgitima dēfēnsa* «т.с.»);

– *süeze* (суч. *süß*) «ніжний, приємний, приязний, люб'язний» (← «солодкий») — як у дфр. *dous* (фр. *doux*) «ніжний, м'який, добрий, приємний» (← «солодкий»).

Як і в попередній період, німецька мова широко представлена в жанрі церковної прози (проповіді, повчання). У цьому було життєво зацікавлене нижче духовництво: з народними масами воно прагнуло говорити спільною мовою, причому не тільки в переносному, а й у прямому значенні. Церковна література, таким чином, мала навіть ширшу соціальну базу, ніж лицарська. Саме в ній у XII–XIII ст. виникають нові словотвірні кальки:

– *erbesünde* (суч. *Erbsünde*) «перворідний гріх» (< *erbe* «успадкований» + *sünde* «гріх») — з лат. *peccātum hērēditārium* «перворідний гріх»;

– *gevater(e)* (суч. *Gevatter*) «кум, хресний батько», букв. «другий батько» (< *ge-* «спів-» + *vater* «батько») — з нлат. *com-pater* «хресний батько» (*com-* «спів-» + *pater* «батько»);

– *gruoner donnerstac* (суч. *Gründonnerstag*) «чистий четвер», букв. «зелений четвер» (< *grüene* «зелений» + *donnerstac* «четвер») — з лат. *diēs viridium* «зелений день»;

– *jāmertal* (суч. *Jammertal*) «долина смутку» (< *jāmer* «тужба, голосіння» + *tal* «долина») — з лат. *vallis lacrimārum* «долина сліз» (< *vallis* «долина» + *lacrima* «сльоза»);

– *pfingesten* (суч. *Pfingsten*) «День Святої Трійці; П'ятдесятниця» (форма дав. відм. мн. числівника *phingeste* «п'ятдесятний») — з дгр. πεντηκοστή ἡμέρα «п'ятдесятний день; п'ятдесятниця»;

– *vegeviur* (суч. *Fegefeuer*) «чистилище», букв. «очищувальний вогонь» (< *vegen* «чистити» + *viur* «вогонь») — з плат. *purgatorius ignis* «чистилище» (< *purgatorius* «очищувальний» + *ignis* «вогонь»).

Як приклад семантичного калькування варто навести релігійний термін *riuwe* (суч. *Reue*) «каяття, покаяння, шкодування за скоєне, визнання гріхів». Утворений від двн. [*h*]riuwa «горе, біль, нещастя», він повторює той самий семантичний перехід, що й у лат. *contritio* «каяття, жалкування» ← «горе, смуток».

Калькування не обмежувалося сферами лицарських романів та церковної прози. Окремі кальки проникали й у загальнономовну лексику:

– *ebenbilde* (суч. *Ebenbild*) «портрет, копія, подоба» (< *eben* «рівний» + *bilde* «зображення, відображення, портрет, зовнішність») — з лат. *cōnfigurātio* «подоба, зовнішня подібність» (< *cōnfigūro* «створюю те саме, створюю за зразком» < *cōn-* «разом, одночасно, вслід за» + *fīgo* «відображую, втілюю»);

– *gegenōte* (суч. *Gegend*) «місцевість, край, країна» (< *gegen* «проти, навпроти, у напрямі до») — із слат. (*terra*) *contrata* «протилежна (земля)» (< *contrā* «проти, навпроти, з протилежного боку»);

– *underschrīben* (суч. *unterschreiben*) «підписувати» (< *under* «під» + *schrīben* «писати») — із слат. *subscribo* «підписую, підписуюся» (< *sub-* «під» + *scribe* «пишу»).

У другій половині XIII ст. німецька лицарська література занепадає, й у подальшому процеси пуристичного калькування відбуваються вже в інших жанрах, зокрема в містичній прозі, яка зародилася в середині XIII ст. і стала яскравим явищем німецької теолого-філософської думки.

Ідейна платформа містиків сформувалася як опозиція католицькій церкві, що претендувала на монопольне посередництво між людьми та богом. На протигагу духівництву містики вважали: оскільки Всевишній присутній скрізь, кожен вірянин здатен сам, без сторонньої допомоги відшукати свій шлях до нього. У той час, як офіційна богословська думка блукала лабіринтами раціональної софістики та догматичної схоластики, містики проповідували богопізнання методом візіонерства, тобто шляхом безпосереднього переживання, через «єднання з богом у споглядальному екстазі».

Однак чи давало змогу наявне тоді словництво реалістично зобразити містичні видіння та почуття? Скоріше ні, ніж так. Потрібні були нові лексичні засоби, достатньо точні та виразні. Це спонукало містиків творчо працювати над мовою, освоювати нові шари лексики. Необхідність називати явища внутрішнього світу, процеси одухотворення та самозаглиблення заохочувала їх шукати нові метафори та символи («Бог — дзеркало істини», «душа — похмурий будинок»), утворювати нові дієслова та віддієслівні іменники.

Звичайно, можна було б обрати легший шлях — скористатися латинською лексикою, належно пристосованою для вираження всіх, навіть найтонших порухів релігійної душі. Однак містики принципово не хотіли вдаватися до запозичень. Глибоко інтимні почуття німецького вірянина, вважали вони, слід описувати виключно питомою лексикою. Тим-то латинізмів в містичних текстах трапляються зрідка. Натомість знаходимо чимало вдалих кальок з латинських слів:

- *inbilden* (суч. *einbilden*) «відбиватися в душі, карбуватися в пам'яті» (< *in-* «в-» + *bilden* «створювати, утворювати») — з лат. *infirmo* «надаю форму; мислю, уявляю» (< *in-* «в-» + *fōrmo* «формую, утворюю»);
- *indruc* (суч. *Eindruck*) «сприйняття, відчуття, враження» (< *in-* «в-» + *druc* «тиск») — з лат. *impressio* «втискання, враження» (< *imprimo* «втискати, карбувати» < *im-* «в-» + *premo* «тиснути, стискати»);
- *insehen* (суч. *einsehen*) «вглядатися, проникати, розуміти» (< *in-* «в-» + *sehen* «дивитися») — з лат. *inspicio* «вдивляюся, розглядаю, вивчаю» (< *in-* «в-» + *specio* «дивлюся»).

Прикметно, що в окремі кальки містики вкладали своє, часом доволі специфічне значення — інакше, ніж те, з якими ці слова побутують у наші дні:

- *ingevleischet* «той, що ввійшов у плоть і кров; переконаний, стійкий (про віру)», пор. суч. *ingefleischt* «незмінний, невинуватий, закоренілий» (< *inveischen* «втілювати» < *vleisch* «тіло, плоть») — з лат. *incarnātus* «утілений» (< лат. *incarnō* «утілюю» < *in-* «в-» + *caro* «м'ясо, плоть»);
- *invluz* «приплив Святого Духа в душу людини», пор. суч. *Einfluss* «вплив» (< *invliezen* «утікати, уливатися» < *in-* «в-» + *vluz* «потік») — із слат. *influentia* «вплив» (< лат. *influo* «втікаю» < *in-* «в-» + *fluo* «течу»);
- *ūzvluz* «витворення з первісної основи всього сушого», пор. суч. *Ausfluss* «витікання» (< *ūzvliezen* «витікати» < *ūz-* «із-» + *vluz* «потік») — з лат. *ēmānātiō* «витікання» (< лат. *ēmāno* «витікати, впливати, брати початок»);
- *vürwurf* «той, хто розуміє істину, сприймає почуття», пор. суч. *Vorwurf* «сюжет, тема» (< *vürwerfen* «закидати» < *vür-* «уперед» + *werfen* «жбурляти») — з лат. *objectus* «те, що лежить попереду; предмет» (< лат. *objicio* «кидаю вперед» < *ob-* «до-, перед-» + *jacio* «кидаю»);
- *zuoval* «привнесене; щось стороннє, додане до буття», пор. суч. *Zufall* «випадок, випадковість» (< *zuovalen* «додаватися, траплятися» < *zuo-* «приєднання» + *vallen* «падати») — з лат. *accidēns* «випадковість, нещасний випадок» (субстантивована форма дісприкметника від дієслова *accido* «падаю, припадаю» < *ac-* «до-, при-» + *cado* «падаю, випадаю»).

Єретичне містичне вчення лишило помітний слід у духовному житті середньовічного німецького суспільства. Відомим і популярним воно стало не в останню чергу завдяки прагненню містиків писати питомою, позбавленою чужих слів, доступною загалом мовою. Їхні ідеї не втратили своєї ваги й пізніше — у часи становлення гуманізму (XV–XVI ст.) та Реформації (XVI ст.), зокрема вони вплинули на світогляд провідників реформаційного руху (Мартіна Лютера та інших). Так само й кальки, що їх утворили містики, продовжують жити в наші дні — як у мові німецької філософії, так і в загальнонародній німецькій мові.

Попри високий престиж латинська мова починає здавати позиції в офіційно-діловій сфері. Німецька ділова проза, що виникла в XIII ст., упродовж наступних двох століть поширюється в більшості канцелярій (спершу в імператорській, тоді в князівських і міських). Серед причин переходу на німецьку — не лише визрівання національної свідомості, а й той прозаїчний факт, що дрібномаєтне дворянство (активний користувач грамот, торговельних документів, збірників міського права) у своїй більшості не знало латини.

На чолі канцелярій зазвичай стояли добре освічені випускники іноземних університетів (учені, письменники, перекладачі), які, спираючись на латинські та італійські зразки, формували норми німецької ділової прози, правничу й управлінську термінологію. Саме в надрах канцелярій упродовж XIV–XV ст. виникають рідномовні замітники до чужих термінів:

– *erlucht* (суч. *erlaucht*) «ясновельможний, найясніший (епітет до князівського чи аристократичного титулу)» (букв. «освітлений, осяяний» < *erliuhten* «освічувати, освятати») — з лат. *illūstris* «вельможний, мостивий; ясновельможний (почесне звання найвищих сановників)» (< *lūstro* «освячую, осяяю»);

– *gegensatz* (суч. *Gegensatz*) «заперечення в судовій справі, протест» (< *gegen* «проти» + *satz* «положення, позиція») — з лат. *oppositio* «протиставлення, заперечення» (< *oppōno* «протиставляю» < *op-* «перед» + *pōno* «кладу»);

– *geloubiger* (суч. *Gläubiger*) «кредитор, позикодавець» (< *gelouben* «вірити» + *-er* «діяч») — з лат. *crēditor* або іт. *creditore* (< лат. *crēdo* «вірю, довіряю; позичаю» + *-or* «діяч»);

– *stathalter* (суч. *Statthalter*) «намісник, заступник, виконувач обов'язків» (< *stat* «місце» + *halter* «власник, держальник, охоронець») — із слат. *locum tenēns* «намісник, заступник» (букв. «тримач посади»);

– *volmachte* (суч. *Vollmacht*) «повноваження, довіреність» (< *vol* «повний, абсолютний» + *maht* «міць, влада») — з нлат. *plēnipotentia* або дфр. *plein pooir* «повноважність» (< лат. *plēnus* «повний» < *potentia* «сила, влада»).

Крім словотвірних кальок, серед пуристичних заміників трапляються й терміни з інакшою внутрішньою формою:

– *abeschrift* (суч. *Abschrift*) «копія документа» (< *abeschrīben* «переписувати, копіювати») — замість *kopie* (< слат. *copia* «список, копія, розмножування»);

– *verwaltung* (суч. *Verwaltung*) «управління, керування, завідування» (< *verwalten* «мати владу, контролювати, турбуватися» < *walten* «панувати») — замість *administration* (< лат. *administrātio* «завідування, керівництво» < *administro* «допомагаю, завідаю, керую»).

Значно повільніше вкорінювалася німецька мова у сферу знань. Традиція створювати нею наукові праці, закладена в попередній період, не дістала подальшого розвитку: в XIV–XV ст. німецькі вчені віддавали перевагу латині. Панувала ця мова й у навчальних закладах. Натомість активніше німецька мова проникала в науково-популярну та довідкову літературу, яку поширювали спочатку в рукописах, а тоді й у першодруках. Ідеться про травники, лікарські порадики, шкільні граматики, керівництва з основ математики, гірничорудної справи. Здебільшого це були не оригінальні праці, а переклади чи перекази латинських першоджерел. У них трапляються непоодинокі словотвірні кальки, що закріпилися в літературній мові:

– *funfftwesen* (суч. *Funfftwesen*) «найважливіше, квінтесенція» (< *funfft* «п'ятий» + *wesen* «суть») — з лат. *quinta essentia* «найважливіше, найістотніше» (букв. «п'ята сутність»);

– *nenner* (суч. *Nenner*) «знаменник» (< *nennen* «називати, призначати» + *-er* «знаряддя дії») — із слат. *denominator* «знаменник» (< *dēnōmīno* «називаю» + *-tor* «знаряддя дії»);

– *zeller* (суч. *Zähler*) «числівник» (< *zellen* «лічити, рахувати» + *-er* «знаряддя дії») — із слат. *numerator* «числівник» (< *numero* «рахую» + *-tor* «знаряддя дії»);

– *viereckeht* (суч. *viereckig*) «чотирикутний» (< *vier* «чотири» + *ecke* «кут») — із слат. *quadrangulus* «чотирикутний» (*quattuor* «чотири» + *angulus* «кут»).

До семантичних кальок у тогочасній науковій термінології належать:

– *böugen* (суч. *beugen*) «відмінювати, дієвідмінювати» (← «згинати, нахиляти») — як у лат. *dēclīno* «відмінюю, дієвідмінюю» (← «відхиляю, відводжу, зсовую»);

– *bruch* (суч. *Bruch*) «(математичний) дріб» (← «злам, розлам, перелам») — як у лат. *numerus frāctus* «дріб» (букв. «зламане число»);

– *geslehte* (суч. *Geschlecht*) «рід (грам.)» [← «рід, стать (біол.)»] — як у лат. *genus* (← «рід, стать, походження»);

– *stumpf* «тупий (про кут)» (← «заокруглений, не гострий») — як у лат. *obtūsus* «тупий (про кут)» (← «ступлений, затуплений»).

До деяких суфіксальних термінів перекладачі наукової літератури утворювали не кальки, а композити зі схожою внутрішньою формою:

– *hantbuoch* (суч. *Handbuch*) «посібник, довідник» (< *hant* «рука» + *buoch* «книжка») — пор. лат. *manuāle* «підручник» (< *manus* «рука» + *-ālis* «належний, властивий»);

– *swintsucht* (суч. *Schwindsucht*) «туберкульоз, сухоти» (< *swīnen* «худнути, втрачати вагу» + *sucht* «хвороба») — пор. лат. *phthisis* «сухоти» (< др. *φθίσις* «сухоти; загибель, виснаження», пов'язане з *φθίω* «минаю, зникаю, гину»).

Прикладом цілком оригінального пуристичного відповідника може бути назва військового хірурга: *Wundarzt* «(військовий) хірург» (< *Wunde* «рана» + *Arzt* «лікар») — заміник до *Chirurg* (< лат. *chīrūrgus* < др. *χειρουργός* «т. с.» < *χείρ* «рука» + *ἔργον* «праця, робота»).

Прикметно, що кальки та інші пуристичні заміники потроху розширюють сферу вжитку: з фахової книжної мови вони потрапляють у загальну літературу, тобто стають всенародним лексичним надбанням:

– *beschriben* (суч. *beschreiben*) «записувати, описувати, зображати» (< *be-* «інтенсивність дії» + *schrīben* «писати») — з лат. *dēscribo* «списую, зображую, креслю» (< *de-* «інтенсивність дії» + *scribo* «пишу»);

– *einheit* (суч. *Einheit*) «єдність, цільність, неподільність» (< *ein* «єдиний, один» + *-heit* «опредметнена якість») — з лат. *ūnitās* «єдність, єднання; однаковість» (< *ūnus* «один» + *-itās* «опредметнена якість»);

– *grōzmüetec* (суч. *großmütig*) «хоробрий, відчайдушний» (< *grōz* «великий» + *muotec* «мужній, сміливий») — з лат. *magnanimus* «мужній, хоробрий, великодушний» (< *magnus* «великий» + *animus* «дух, душа»);

– *vürnæme* (суч. *vornehm*) «видатний; чудовий; шляхетний» (< *vür-* «перед-» + *næme* «брати») — з лат. *praecipuus* «винятковий, видатний», букв. «узятий першим» (< *praecipio* «беру наперед» < *prae-* «перед» + *capio* «беру»).

Як і раніше, більшість пуристичних відповідників цього періоду виникала щодо латинської лексики. Що ж до лексики французької, то її перекладали значно менше, хоч вплив цієї мови, особливо в XIV ст., не послаблювався. Найвідомішими кальками цього періоду вважаються:

– *grōzmuoter* (суч. *Großmutter*) «баба, бабуся» (< *grōz* «велика» + *muoter* «мати») — з фр. *grand-mère* «бабуся» (< *grand* «велика» + *mère* «мати»);
– *grōzvater* (суч. *Großvater*) «дід, дідусь» (< *grōz* «великий» + *vater* «батько») — з фр. *grand-père* «дідусь» (< *grand* «великий» + *père* «тато»).

Щоправда, чи справді це кальки з французької, остаточної ясності немає. Німецькі назви в писемних джерелах зафіксовано раніше, ніж французькі (*grōzmuoter* — 1350, *grōzvater* — бл. 1400, *grand-mère* і *grand-père* — 1529). Раніше за французькі датовано й англійські відповідники (*grandmother*, *grandfather* — обидва бл. 1400). Якщо не йдеться про надто пізню фіксацію французьких слів (порівняно з їх появою в усному мовленні), не можна виключати зворотного впливу германських мов на французьку.

Упродовж XVI ст. латина поступово витісняється з вищих сфер комунікації, натомість зростає престиж німецької літературної мови на народній основі. Її помалу впроваджують в освіті — знання стають дедалі приступнішими для широких мас. 1526 р. нею вперше виголошено лекції в університеті²³. За допомогою перекладів учені-гуманісти знайомлять співвітчизників з новими здобутками науки та культури.

Збільшується кількість німецькомовних друкованих видань, хоч лівова частка богословських, філософських, історичних праць, як і твори гуманістів, усе ще виходять латиною. 1518 р. нею було надруковано 90 % книжок, а 1570 р. — 70 %. А. Бах, який наводить ці цифри, зауважує: «Чимало розумової енергії змарнували німці, намагаючись використати чужу мовну форму. Тим часом енергія ця могла б справити винятково сприятливий вплив на формування та дальший розвій німецької мови»²⁴.

Німецькою виходили різножанрові релігійні твори (переклади Біблії, молитовники, повчання, полемічні та сатиричні виступи), майже вся література, пов'язана з Реформацією. Під впливом останньої дедалі частіше лунають голоси проти церковної служби чужою, малозрозумілою народів мовою. Урешті-решт німецька стає в протестантів мовою не лише проповіді, а й богослужіння. Навіть католики допускають церковні співи та проповідь німецькою, що раніше годі було уявити.

Ідеї гуманістів поклали початок цілеспрямованій філологічній роботі над рідною мовою. Уперше вона стає предметом наукового розгляду. Освічені верстви суспільства усвідомлюють потребу її вдосконалення та уніфікації.

²³ Це був курс медицини, що його прочитав у Базелі відомий природознавець Парацельс. Його німецька з кафедри сприймалася не інакше як виклик, адже університетська традиція зобов'язувала викладати виключно латиною. Проте лектор пояснював свій вибір бажанням бути зрозумілим найширшому загалові.

²⁴ *Бах А.* История немецкого языка / Пер. с нем. — М., 1956. — С. 143.

Починається формування писемної норми. Постаттю, якій судилося радикально прискорити цей процес, став священник і перекладач Біблії Мартін Лютер.

Переклади Святого письма верхньо- та середньонімецькою мовами існували й раніше, та саме переклад Лютера (зроблений упродовж 1521–1534 рр.) став, за словами А. Бермана, «першим рішучим самоствердженням німецької літературної мови»²⁵, заклав для неї міцні наддіалектні підвалини. Його Біблія (Lutherbibel) виявилася настільки виразною, зрозумілою та жвавою, що її залюбки читали в усіх куточках країни, носили за пазухою, зачували уривками напам'ять. Близько третини грамотних німців мали цю книгу в себе вдома. Кожен, хто хоч трохи розбирав німецькі літери, прагнув долучитися до цього «джерела істини».

Лютер справді виявив себе як блискучий, неперевершений перекладач, як людина точного мовного чуття й тонкого мовного смаку, здатна зробити безпомилковий, що відповідає комунікативному завданню, вибір. Не випадково він, хоч і володів рідною мовою віртуозно, не раз шліфував і переробляв написане, наполегливо шукаючи кращі, більш суголосні духові німецької мови засоби. Ось як біограф описує цей процес: «Іноді Лютерові вдавалося знайти точний варіант відразу. Проте зазвичай пошуки потребували чималих зусиль. У таких випадках він спершу робив буквальний переклад, не порушуючи словолод оригіналу. Далі аналізував кожне слово окремо й добирав до нього всі можливі синоніми. Потім відбирав ті, що не лише точно відтворювали зміст, а й давали змогу зберегти ритм першотвору. Тоді відкладав зроблене вбік і переказував уривок своїми словами, щоб якнайкраще передати його дух. Урешті, маючи буквальний і вільний варіанти перекладу, намагався звести їх до купи»²⁶. Особливу увагу перекладач звертав на милозвучність написаного, бо з власного досвіду знав, як реагує паства на живе слово проповідника.

Щоб краще зрозуміти труднощі, які доводилося долати Лютерові, варто нагадати, що німецька писемна мова тих часів була ще сильно залежна від латинських книжних зразків. Відірвана від життя, просякнута канцелярським духом, вона заледве могла дати перекладачеві всі ті розмаїті образно-стильові засоби, що їх потребувало тлумачення Біблії. Особливо, зважаючи на те, що Святе письмо покликане не просто «розповідати історії», а вражати розум і полонити душу християн.

У цій ситуації Лютер знайшов єдине правильне рішення: перекладати живою народною мовою, так щоб написане було однаково зрозуміле всім — і великорозумному вченому, і малограмотному селянинові. Ось чому лексикою, фразеологією, словотвором і словолодом його Біблія мало нагадує саксонську канцелярську мову. «Я прагнув, — казав Лютер, — зробити Мойсея до такої міри німцем, щоб ніхто й запідозрити не міг, що він єврей»²⁷. Коли перекладачеві бракувало відповідників, він поринав у пошуки слів. Його новотвори дотепер у вжитку: *Feuertaufe* «хрещення вогнем», *Götzendiener* «ідоловірець», *Lästern* «наклепник», *Machtwort* «вирішальне слово», *Nächstenliebe* «любов до ближнього», *Schandfleck* «тавро ганьби», *Selbstverleugnung* «са-

²⁵ Berman A. L'Épreuve de l'étranger: Culture et traduction dans l'Allemagne romantique. — Paris, 1984. — P. 46.

²⁶ Bainton R. H. Here I Stand: A Life of Martin Luther. — Peabody, 2009. — P. 336.

²⁷ Ibid.

мозабуття, самозречення, самовідданість», *wetterwendisch* «примхливий (як вітер)»).

Прагнучи якнайбільше наблизити Біблію до співвітчизників, Лютер уживав чужі слова та вислови дуже ощадливо. Якщо вони не мали точних відповідників — наполегливо шукав, як їх можна передати засобами рідної мови. При цьому широко спирався на досвід середньовічних містиків, твори яких добре знав. Для перекладу використовував різні способи:

1) словотвірне калькування:

– *Schaubrot* «хліби пропозиції» (< *Schau* «показ» + *Brot* «хліб») — з дгр. ἄρτοι ἐνώπιον «т. с.» (< гебр. *lechem haPānīm* «т. с.», букв. «хліб, який кладуть перед божею присутністю»);

– *Sündenbock* «цап-відбувайло» (< *Sünden* «гріх» + *Bock* «цап») — з дгр. ἀποπομπῆος τράγος «т. с.» (букв. «жертвний цап»);

2) семантичне калькування:

– *Bund* «завіт» (< *binden* «зв'язувати, прив'язувати») — з гебр. *berīt* «завіт», яке зводиться до акк. *bīritū* «стрічка; кайдани, окови, пута»²⁸;

3) вільний переклад:

– *Denkzettel* «пам'ятка» (< *denken* «згадувати, пам'ятати» + *Zettel* «папірець, записка») — з дгр. φυλάκτιριον «записка з божими заповідями в юдеїв» (< φυλάσσω «бережу, оберігаю» + -τήριον «місце»);

– *Morgenland* «Ближній Схід» (< *Morgen* «ранок» + *Land* «земля») — з дгр. ἀνατολή «схід (сонця); Схід (частина материка)» (< ἀνατέλλω «сходжу, піднімаюся, підношуся»).

4) фразеологічне калькування:

– *perlen vor die Säue werfen* «метати бісер перед свинями» — з дгр. <...> μηδὲ βάλλετε τοὺς μαργαρίτας ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν χοίρων (букв. «<...> і не кидайте перлин ваших перед свиньми»);

– *ein Buch mit sieben Siegeln* «книга за сімома печатями» — з дгр. βιβλίον κατεσφραγισμένον σφραγῖσιν ἑπτὰ.

Власне, прагнення Лютера чимбільше орозмовити й понімечити біблійний текст було суголосне тогочасній тенденції до демократизації літературної мови, бажанню розбудувати її на питомих засадах. Річ у тім, що в XVI ст. латинська мова, хоч і звукувала свої комунікативні сфери, все ще чинила потужний тиск на німецьку²⁹. Про силу цього тиску свідчить той факт, що латиніزمи закріплювалися не лише тоді, коли німецька мова не мала власних слів для відповідних предметів і явищ (*Elixier*, *Hostie*, *Eloquenz*, *Delinquent*, *Kauti-on*, *Kolumne*), а й тоді, коли в ній уже давно (нерідко ще з X–XI ст.) побутували свої назви. Пор.: *Appendix* — *Anhang* (свн. *anehanc*) «додаток; додавання»; *inventieren* — *erfinden* (двн. *irfindan*) «вигадувати, винаходити»; *Konversation* — *Unterhaltung* «бесіда, розмова»; *negieren* — *verneinen* (двн. *firneinen*) «заперечувати»; *Qualität* — *Eigenschaft* (двн. *eiganschaft*) «якість, властивість, характеристика»; *universal* — *allgemein* (свн. *algemeine*) «всеосяжний, всесвітній, універсальний».

²⁸ Пор. давньогрецький відповідник з інакшою внутрішньою формою: διαθήκη «завіт» (< διατίθημι «розкладаю, розміщую, розставляю»).

²⁹ Показовий факт: перший німецький словник іншомовних слів (*Roth S. Ein Teutscher Dictionarius. — Augsburg, 1571. — 262 S.*) містив 2477 лексем, причому близько 2 тис. з них були латинізмами.

З іншого боку, аналіз лексики XVI ст. показує, що паралельно з прямим запозичанням небезуспішно тривали й процеси пуристичного освоєння чужих слів, причому ці процеси не тільки не слабшали, а, навпаки, набирали обертів. Найбільше пуристичних відповідників виникало серед наукової термінології та номенклатури:

– *Abhandlung* «наукова праця, трактат» (< *abhandeln* «розробляти, розглядати» + *handeln* «трактувати, мати темою») — заміник до *Traktat* «т. с.» (< лат. *tractātus* «обговорення, розгляд» < *tracto* «досліджую, розбираю»);

– *Arzneimittel* «ліки» (< *Arznei* «ліки» + *Mittel* «засіб») — заміник до *Medikament* (< лат. *medicāmentum* «лікувальний засіб»);

– *Eierstock* «яєчник» (< *Eier* «яйця» + *Stock* «маса, запас») — відповідник до нлат. *ovarium* (< лат. *ovum* «яйце»);

– *erörtern* «розбирати, розглядати, встановлювати» (< свн. *er-* «завершення дії» + *örtern* «точно вивчати» < *örter* «крайні точки, межі») — калька з лат. *dētermino* «обмежувати, визначати, встановлювати» (< *de-* «повністю» + *termino* «обмежую» < *terminus* «межі, кінець»);

– *Grundstein* «основа, наріжний камінь» (< *Grund* «грунт, земля» + *Stein* «камінь») — заміник до *Fundament* (< лат. *fundāmentum* «основа» < *fundo* «заснову, закладаю» + *-mentum* «наслідок дії»);

– *Mitschüler* «однокласник» (< *mit-* «з, разом» + *Schüler* «школяр, учень») — калька з лат. *condiscipulus* «шкільний товариш» (< *con-* «з, разом» + *discipulus* «учень»);

– *Rechtschreibung* «правопис» (< *recht* «правильний» + *Schreibung* «написання») — калька-заміник до *Orthographie* (< лат. *orthographia* < дгр. ὀρθογραφία «т. с.»);

– *Scheide* «піхва (анат.)» [← «піхви (футляр)»] — семантична калька з лат. *vāgīna* «т. с.» [← «піхви (футляр)»];

– *Schmarotzer* «паразит (біол.)» (< *schmarotzen* «паразитувати, жити чужим коштом») — заміник до *Parasit* (< лат. *parasītus* «співтраpezник; дармоїд» < дгр. παράσιτος «той, хто їсть поряд»);

– *Stachelschwein* «дикобраз» (< *Stachel* «колючка, жало» + *Schwein* «свиня») — калька з нлат. *porcus spinosus* «т. с.» (< лат. *porcus* «свиня» + *spīnōsus* «тернистий»).

Пуристичні відповідники різного типу з'являються також, хоч і рідше, в інших тематичних сферах німецької лексики — військовій, діловій, церковній, мистецькій:

– *Baukunst* «архітектура» (< *Bau* «будівництво» + *Kunst* «уміння, майстерність») — відповідник до лат. *architectūra* «т. с.» (< *architector* «будую» + *-ūra* «заняття»);

– *Buchhalter* «бухгалтер» (< *buchhalten* «вести бухгалтерію» < *die Bücher halten*, букв. «тримати книжки») — калька з іт. *tenere i libri* «вести книжку»;

– *Erzvater* «прабатько» (< *erz-* «вище звання» + *Vater* «батько») — заміник до *Patriarch* «патріарх» (< лат. *patriarcha* < дгр. πατριάρχης «т. с.»);

– *Gefreiter* «єфрейтор» (< *gefreyte* «звільнений» < *freien* «звільняти») — калька з лат. *exēptus* «звільнений (від вартування)» (< *eximo* «усуваю, звільняю»);

– *Gegner* «супротивник, опонент (у суді)» (< свн. *gēgenen* «зустрітися, бути зверненим до, мати сутичку» < *gegen* «навпроти») — калька з

лат. *adversarius* «противник, скаржник, позивач» (< *adversus* «розташований навпроти»);

– *Glaubensbekenntnis* «віресповідання» (< *Glaube* «віра» + *Bekenntnis* «визнання, сповідання») — заміник до *Konfession* «конфесія» (< лат. *cōnfessio* «сповідування віри» < *cōnfiteor* «сповідую»);

– *Heerführer* «полководець, воєначальник» (< *Heer* «військо» + *Führer* «проводир, керманіч») — відповідник до *General* (< фр. *général* «т. с.» < *capitaine général* «старший капітан»);

– *Reiterei* «кіннота» (< *Reiter* «вершник» + *-ei* «збірність») — відповідник до *Kavallerie* (< іт. *cavalleria* «їзда, кавалерія, лицарство» < *cavallo* «кінь»);

– *Zeughaus* «арсенал; цейхгауз» (< *Zeug* «спорядження» + *Haus* «будівля») — заміник до *Arsenal* (< іт. *arsenale* «т. с.»).

Нарешті, пуристичні заміники активно поповнювали й загальноживаний лексичний фонд:

– *erpressen* «витискати» (< *er-* «ви-» + *pressen* «тиснути») — калька з лат. *exprimo* «витискаю» (< *ex-* «з-, ви-» + *premo* «тисну»);

– *Glückwunsch* «вітання» (< *Glück* «щастя» + *Wunsch* «побажання») — заміник до *Gratulation* (< лат. *grātulatio* «вітання» < *grātulor* «вітаю» < *grātus* «приємний»);

– *kriegerisch* «бойовий, войовничий» (< *Krieg* «війна») — заміник до *martialisch* «т. с.» [< лат. *Mārs* «Марс (бог війни)»];

– *Menschenfeind* «людиноненависник» (< *Mensch* «людина» + *Feind* «ворог») — заміник до фр. *misanthrope* (< дгр. *μῖσάνθρωπος* «т. с.» < *μῖσέω* «ненавиджу» + *ἄνθρωπος* «людина»);

– *Menschenfresser* «людожерець» (< *Mensch* «людина» + *Fresser* «пожирач») — калька з лат. *anthrōphagus* (< дгр. *ἀνθρώποφάγος* «т. с.» < *ἄνθρωπος* «людина» + *φάγος* «ненажера»);

– *unfehlbar* «безпомильний, несхибний» (< *un-* «не-» + *fehlen* «помилятися» + *-bars* «придатність») — калька з лат. *īnfallibilis* «т. с.» (< *īn-* «не-» + *fallo* «ошукую, помиляюся» + *-ibilis* «здатність, спроможність»).

Отже, XVII століття, яке зазвичай вважають першим в історії німецького пуризму, насправді не було першим. Лексичний пуризм у німецькій мові має значно тривалішу традицію, багатовікову передісторію. Його джерело — практика калькування латинських слів, поширена ще в давньогерманських діалектах доби раннього середньовіччя. Зразком для наслідування міг стати й успішний досвід калькування, що його нагромадили готські (IV–VI ст.) та давньоанглійські (до XI ст.) перекладачі-книжники.

Утворення питомих відповідників на протигагу запозиченням зафіксоване вже в найдавніших перекладних пам'ятках німецької мови (друга половина VIII ст.). У наступні століття цю традицію підтримували визначні історичні постаті — монарх Карл Великий, ченець-перекладач Ноткер, середньовічні містики, проповідник Мартін Лютер та інші діячі. Пуристичні заміники вживалися в текстах різних стилів і жанрів (церковно-релігійних, філософських, художніх, ділових, навчальних, науково-популярних). З книжного мовлення ці слова потрапляли в розмовне, стаючи загальномовним надбанням. Чимало з них посіли своє місце в основному лексичному фонді німецької мови. З пуризмом пов'язане й становлення питомих німецької термінології: спершу релігійно-філософської, згодом мовознавчої, а тоді

й інших наук. Таким чином, новий етап німецького пуризму, що розпочався в першій половині XVII ст., мав уже добре підготовлений ґрунт, а тогочасні пуристи аж ніяк не були першопрохідцями.

Насамкінець важливо підкреслити, що історичне значення німецького пуризму не обмежується тільки німецькою мовою. Як зразок він спричинився до активізації пуризму в слов'янських мовах: чеській, польській (з кінця XVIII ст.), а через них — і в українській мові (з другої половини XIX ст.).

P. O. SELIHEY

ON THE SOURCES AND EARLY STAGES OF GERMAN PURISM

The paper traces the formation of the lexical purism in the German language. Its Proto-Germanic sources are covered and its advance are described in the period from the second half of the 8th C. to the beginning of the 17th C. The purist activities of Charlemagne, Notker the German, medieval mystics, Martin Luther are characterized. The important role of purism in the formation of the German standard language lexicon is shown.

Keywords: history of the German language, language contacts, borrowings, purism, puristic neologisms, loan translation.